

Anna Piechnik-Dębiec

Gwarowe ekspresywizmy dotyczące osób dorosłych a określenia dzieci. Wstęp do językowego obrazu dziecka

Celem tego artykułu jest sformułowanie wstępnych wniosków, wynikających z porównania ekspresywnego słownictwa określającego osoby dorosłe z nazwaniami dzieci. Do analizy wykorzystana zostanie leksyka zgromadzona przez autorkę w południowej Małopolsce.

Ekspresywizmy osobowe są tu rozumiane jako nacechowane emocjonalnie i/lub wartościująco określenia człowieka. Do tej klasy mogą należeć zarówno nazwy apelatywne, jak i antroponimiczne (przezwoiska). Materiał językowy stanowiący bazę dla niniejszego opracowania obejmuje 800 rzeczownikowych apelatywnych ekspresywizmów określających osoby dorosłe zebranych na terenie gminy Zakliczyn nad Dunajcem oraz niemal 400 rzeczownikowych apelatywnych ekspresywizmów dziecięcych odnotowanych na terenie Pogórza Ciężkowicko-Rożnowskiego¹ a także 500 przezwoisk osób dorosłych i 93 przezwoiska dziecięce zebrane na wskazanym terenie. Określenia antroponimiczne potraktowane tu jednak zostaną jako materiał uzupełniający, gdyż głównym przedmiotem zainteresowań będzie słownictwo pospolite.

Ekspresywna apelatywna leksyka określająca dziecko w gwarach nie stanowiła dotąd przedmiotu szerszego, gruntownego zainteresowania językoznawców², toteż interesujące wydaje się wskazanie, na ile słownictwo to jest podobne do wartościujących określeń dorosłej osoby, a na ile się od nich różni.

Problemów nastarcza już samo zdefiniowanie, kim jest dziecko. Czy należy za nie uznać osobę przed 18 rokiem życia? Cezura jest umowna. Zgromadzone dotąd wypowiedzi mieszkańców wsi każą za nie uważać osobę uczącą się, przy czym uczęszczanie do szkoły ponadgimnazjalnej stanowi okres pośredni między dziecięctwem a dorosłością.

¹ Gmina Zakliczyn nad Dunajcem znajduje się w większości w jego obrębie. Ekspresywizmy dotyczące osób dorosłych zanalizowano w książce pt. *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej...* (Piechnik 2009). Słownictwo gromadzone było w drodze swobodnych rozmów z przedstawicielami średniego i najstarszego pokolenia oraz uczestniczenia w sytuacjach komunikacyjnych w charakterze świadka. Wykorzystywano też kwestionariusz. Nie ograniczono się do słownictwa dyferencyjnego, typowego dla gwary badanych okolic, ale – dla uzyskania możliwie pełnego obrazu opisywanej leksyki – wzięto pod uwagę także określenia ogólnogwarowe i wspólne z polszczyzną ogólną.

² Wśród istniejących opracowań warto wymienić artykuły: M. Szymczaka (1970) oraz K. Wojtczuk (1996) oraz opracowanie A. Czesaka (2004).

Identyfikacja

Osoby dorosłe identyfikowane są przez pryzmat ich roli w rodzinie (panna–kawaler, żona–mąż, matka–ojciec, rzadziej: syn–córka) i w społeczeństwie (z uwzględnieniem pochodzenia, stosunku do ludzi oraz przymiotów cenionych w kontaktach interpersonalnych) (por. Piechnik 2009). Dziecko traktowane jest przez wiejską społeczność jako jednostka mniej istotna od osoby dorosłej z uwagi na swą niesamodzielność. Wskazują na to także antroponimiczne przezwiska dzieci używane przez starszych mieszkańców wsi. Brakuje wśród nich określeń indywidualizujących, odnoszących się do niepowtarzalnych cech desygnatów. Charakter czy wygląd dziecka zazwyczaj nie znajdują się w centrum zainteresowania społeczności wiejskiej nadającej przezwisko. Istnieją co prawda w odniesieniu do dzieci określenia nadawane przez rodziców lub dziadków, zazwyczaj będące spieszzeniami, jednak posiadają one wąski zakres występowania.

Brak jednostkowości w postrzeganiu dzieci przez wiejską społeczność uwiadcza się w stosowaniu określeń grupowych, używanych na oznaczenie wszystkich dzieci danej rodziny. Najczęściej są to określenia odnazwiskowe, stosowane dla nazwania licznego rodzeństwa, np. *Martycynta* ('liczne potomstwo Martyków'), *Novacynta* ('liczne potomstwo Nowaków'), *Nynzynta* ('liczne potomstwo Nędzów') itd. Sufiks *-ęta*, typowy dla nazw młodych zwierząt (pisklęta, szczenięta), stosowany jest na badanym obszarze powszechnie dla podkreślenia mnogości potomstwa danej rodziny.

Istnieje także pewien specyficzny typ dziecięcych przezwisk zbiorowych stosowanych dla nazwania rodzeństwa. Używa się w tym celu liczby mnogiej imienia pierwszego dziecka bądź liczby mnogiej imienia tego dziecka, którego pierwszy człon oficjalnego nazwania jest najbardziej charakterystyczny, nietypowy na badanym terenie. Nazwy takie obejmują czasem, poza rodzeństwem, także kuzynostwo, młodych ludzi mieszkających w sąsiedztwie lub często przebywających ze sobą (widywanych razem), np. *Natale* ('Natalia i jej koleżanki' [Olszowa]), *Dańylki* (liczne potomstwo (chłopcy i dziewczynki) rodziców, których pierwsze dziecko ma na imię Daniel [Olszowa]). Inne spośród przezwisk rodzeństw nawiązują do obfitości w świecie roślin, np. *Stokrotki* ('przezwisko licznego rodzeństwa osiągającego niski wzrost'), *Kuopry* (*ḅuo naṣ̌ũo še iy jak kuopru*). Przewiska dzieci używane przez osoby starsze są, jak wynika z przytoczonych wyżej przykładów, pozbawione indywidualizmu, kolektywne. Wśród nazw apelatywnych także spotykamy określenia kolektywne, np. *drobńica* 'małe dzieci'.

Apelatywne określenia dzieci bardzo szczegółowo wskazują ich przynależność, podkreślając tym samym, że pełnią one rolę jednostek „...<drugorzędnych> w społeczności wiejskiej, tzn. podporządkowanych osobom dorosłym” (Kaś 1994: 120). Przynależność dziecka do danej rodziny jest podstawowym elementem jego identyfikacji. Odnośnie do miejsca w rodzinie, nazwy odnotowują:

- zamożność rodziny, z której dziecko pochodzi – z bogatego domu, np.: *baurorek*, *khńećej*, z ubogiego: *bidota*, *żât*;
- czy jest owocem związku małżeńskiego czy nieformalnego. Brak określeń osób urodzonych w związkach małżeńskich, zaś z nazw nieślubnych dzieci pojawiają

się np. *beŋkãrt*, *bũŋk* (por. *bũncyca* ‘(na badanym terenie) panna z nieślubnym dzieckiem’³), *naĩdux*, *vyskuocek*’;

- którym dzieckiem z kolei jest, np. *bĩerut* – ‘siódmy syn’; *vyskrobek* ‘ostatnie dziecko rodziców’⁵.

Informacje przekazywane przez powyższe apelatwy wskazują na cechy podmiotów innych niż określone nimi dziecko (np. rodziców i ich stan majątkowy, sposób prowadzenia się matki). Wskazują na rolę dziecka jako córki/syna. Tu mieszczą się także określenia dzieci przymilnych (np. *peroueckã*, *pšylypek*) oraz nieposłusznych rodzicom (np. *neusuxlyvĩec*, *zakuošĩãũek*, *strupek*, *vymũŋžãũek* i najbardziej obraźliwe spośród zgromadzonych określeń młodych ludzi – *bãra*, oznaczające naburmuszoną i nieposłuszną dziewczynę⁶).

Wygląd

Spośród ekspresywnych określeń osób dorosłych odnotowanych w okolicach Zakliczyna nad Dunajcem najwięcej nazwań odnosi się do sfery wyglądu (por. Piechnik 2009). W odniesieniu do określeń dzieci można zaobserwować podobną prawidłowość⁷. Podobieństwo dotyczy także sposobu wartościowania uwidocznionego w słownictwie nacechowanym. Jest to z reguły wartościowanie *in minus*, z znaczeniem elementów odbiegających od normy. Przeciętność, jako stan uznawany za wzorcowy, nie jest utrwalana w ekspresywizmach. Pośród zgromadzonych dotąd rzeczownikowych nazw wartościujących określających wygląd dziecka najczęściej dotyczy tuszy. Dziecko z nadwagą określane jest przede wszystkim mianami motywowanymi nazwami:

- produktów żywnościowych bądź potraw, np. *balerũn*, *bufũn* (‘rodzaj dużej, pękatej białej fasoli’), *kluxa*, *pulpet*, *pũncek* (z rozszerzeniem: *pũnceg v mašle*);
- przedmiotów o okrągłym kształcie, np. *baruũka*, *baruũeckã*, *becuũeckã*, *kula*, *kuleckã*;
- zwierząt tuczonych na mięso, np. *tucũnik*, *vĩepsuš*.

³ J. Kobylińska w artykule pt. *Źeĩskie nazwy pejoratywne w gwarze gorczaĩskiej* (2003) odnotowuje nazwę *bũncula* ‘nieślubne dziecko – dziewczynka’.

⁴ Mieczysław Szymczak w artykule *Polskie gwarowe nazwy panny majãcej nieślubne dziecko wymienia przeskoczkę i przeskocznã* (1968). Stanisław Kania odnotowuje określenia *przeskoczka*, *przechodka* jako XVII-wieczne określenia kobiety lekkich obyczajów (1976: 54).

⁵ M. Szymczak w artykule *Nazwy najmłodszeo dziecka w języku polskim* wskazuje określenie *wyskrobek* (/wyškrabek/ wyškrobek) jako najczęstsze nazwanie opisywanego desygnatu (Szymczak 1970: 325).

⁶ Źródłem motywacji tej nazwy jest prawdopodobnie czasownik *bãrã še* ‘chmurzy się, zanosì się na deszcz’ odnotowany przez W. Kosiĩskiego w *Słowniku okolicy Czchowa* (zatem na terenie Pogórza Ciężkowicko-Roźnowskiego), a współcześnie nieodnotowany (Kosiĩski 1914: 31).

⁷ Inne spostrzeżenia odnotowuje J. Kaš, opisujãc osobowe słownictwo wartościujãce na Orawie. „[w opisie człowieka dorosłego] pomijane sã – jak pisze – [...] cechy wynikajãce z kalectwa, upošledzenia fizycznego i umysłowego, nietypowego wzrostu itp. Jedynie w stosunku do osób młodych [...] moźna sobie pozwolić na złošliwe uwagi odnošnie do wzrostu, tuszy itp.” (Kaš 1994: 120).

Mizerny wygląd nazywają miana: *mizyrotka, scurek, scypavica, ladaco*. Część z nich przywołuje niewielkie zwierzęta hodowlane, głównie drób np. *kurcũntkuo, lylypućik* bądź drobne części ciała, np. *piũreckuo, skšyduoukuo*. Niektóre spośród synantów niewielkiej tuszy wskazują też na wysoki wzrost nazywanych, np. *bžozatycka, lylyia, glyzda*. Z kolei dziecko zbyt niskie na swój wiek (i bardzo szczupłe) to: *vypiyrdek, gũviiyηkuo*⁸.

Zgodnie z wiejskim kanonem urody, starsi mieszkańcy wsi uznają znaczną tuszę za bardziej pożądaną niż nadmierną chudość, którą kojarzą z niedożywieniem, biedą bądź chorobą (por. Piechnik 2009b). Dorosłe osoby określane są mianami: *šmiiyrтка, kuostuxa, suxuotník, suxuotńica*, zaś dzieci – określeniami wspólnymi z nazwaniami dorosłych: *zamuožãuek, zdexlãk*.

Uwagę przykuwa także dziecięca twarz, a szczególnie oczy. Pozytywne wartościowanie noszą ekspresywizmy: *šlypula* (funkcjonujące też jako określenie dorosłej kobiety), *šlypiatka, tãrka* (*tãrka gãdaio na ževuske, co mã uocka nebieskije, vyražne jak tãrki* [*tãrka* 'owoc tarniny']), dziecko z wytrzeszczonymi oczami nazywają określenia: *vyčyscek, vyčyscãuek*⁹, zezowatych – wyrazy: *zyzãk, zyzula*. Pojawiają się też (częściej niż w wypadku dorosłych) określenia dzieci mających odstające uszy (np. *kuapcãk, kuapsãk, zaiũnc*) i krzywy nos (np. *kuocũba, uosyňka* – od nazwy długiego kijaka zakończonego hakiem, służącego np. do przybliżania/uginania gałęzi). Różnicę ilościową między ekspresywizmami dotyczącymi wyglądu dziecka i osoby dorosłej można dostrzec także w określeniach urody. Są to przede wszystkim nazwania dziewczynek, często przywołujące kwiat jako podstawę motywacji, por. *kfiãtuš, kfiãtecek, kfiãtusek, rũzycka, stokrotecka*¹⁰.

Wiele ekspresywnych określeń dzieci dotyczy ich zasobu energii życiowej. Nazwy te nawiązują do nadmiernej ruchliwości (np. *zuũka* ('żyłka'), *vžecũno, puopadyiãk, spindrãk, vierićipiynta, vierićidupa*) lub zbytnej ospałości (np. *flygma, pšylezãuek, pypy*), przy czym o wiele bardziej negatywne wartościowanie dotyczy tej drugiej cechy, którą, poza rzeczownikowymi ekspresywizmami nazywa szereg określeń przymiotnikowych¹¹:

Iag žeckuo takje neruxave, puovuolne, to še gãdã, ze pšylezãuek. Nacy še, ze ies takje pšylyyňynte. Iagby guo kto pšylezãu taki neğimaĩny (Bujne, gm. Gródek n/D).

Zachowanie

Charakter dziecka znajduje odzwierciedlenie w nazwach ekspresywnych o wiele rzadziej niż wygląd. O cechach wewnętrznych informuje przede wszystkim zachowanie. Z uwagi na fakt, że dziecięce postawy społeczne dopiero się krystalizują,

⁸ Nazwy tego typu wskazują na lekceważący stosunek do nazywanych przez nawiązanie do czynności fizjologicznych lub wytworów tych czynności, podobnie jak np. ekspresywizmy: *sraida, gũvno, zasrãuek*. Nazwy czynności fizjologicznych stanowią także motywację ekspresywizmów podkreślających młody wiek, niesamodzielność i niedojrzałość jednostek, np. *uoi-sypympek, zasrãuek, šušumaĩtek*.

⁹ Por. Kowalska 1993.

¹⁰ O wieloaspektowym porównaniu kobiety i kwiatu pisała A. Krawczyk-Tyrpa (2000).

¹¹ Wśród określeń osób dorosłych odpowiednikiem tej grupy nazw są nazwania osób dotyczące sposobu wykonywania pracy: powolnego lub zbyt szybkiego, chaotycznego (por. Piechnik 2009: 125–128).

wiejska wspólnota językowo-kulturowa szczególnie wnikliwie przygląda się postępowaniu dorastających osób i przez pejoratywnie nacechowane, karcące nazwy niewskazanych zachowań pokazuje pożądany kanon. Jak zauważa J. Kąś, „...przy ocenianiu dzieci uwidacznia się silny nacisk społeczny na przygotowanie dziecka do życia we wspólnocie wiejskiej; nie na kształtowanie indywidualnych predyspozycji, umiejętności, a właśnie życia w społeczności wiejskiej. Piętnowany jest zatem egoizm, kłótniowość, zadziorność itp.” (Kąś 2002: 103–105).

Do cech istotnych ze względów społecznych zaliczamy także umiejętność skutecznego i właściwego porozumiewania się z otoczeniem. Mówienie to jedna z cech najczęściej opisywanych w apelatywnych, ale i antroponimicznych ekspresywizmach. Z uwagi na ramy objętościowe tekstu nie sposób przyjrzeć się wszystkim cnotom społecznym wskazywanym *a rebour* w słownictwie wartościującym nazywającym dzieci. Motywacją nadania nazwy osobom dorosłym bywa: częstość wypowiedzania słów (aspekt ilościowy), głośność, wyrażność, poprawność mówienia, prawdziwość i wartość wypowiedzi, stosowanie bądź unikanie gwary a także używanie charakterystycznych zwrotów i powiedzeń oraz przeklinanie (Piechnik 2009a). Sfera ta wydaje się mocno ograniczona w określeniach dzieci. Pojawiają się, co prawda, np. nazwania dzieci mówiących dużo (np. *gaduuu*, *papluu*, *papla*), głośno (np. *rozdartek*, *iąpa*, *paia*), zadających wiele pytań (*pytác* i częściej stosowany przymiotnik określający dziecko ciekawe świata: *pytáine*). Indywidualne cechy mowy, jak wynika z materiału dotąd zgromadzonego, zazwyczaj nie stanowią motywacji nazwy ekspresywnej dotyczącej dziecka (poza określeniami dzieci jąkających się, np. *iąnkác*, *iąnkaua*, *zacińác*). Kształtujący się język ma charakter przejściowy. Sporadycznie odzwierciedla się w przezwiskach (np. *Mumuoxuor*, *Kaloiyfel*). Antroponimy takie są jednak stosunkowo nietrwałe. Wśród zebranych na badanym terenie kilkuset przezwisk osób dorosłych nie znalazło się żadne, którego rodowód sięgałby okresu nauki języka przez przezywanego. To pozwala wysnuć wniosek, że indywidualne cechy języka (powiedzenia, przejeżdżenia) stanowią motywację nadania nazwy dopiero wtedy, kiedy jego postać jest już ukształtowana.

Podsumowanie

Jak zaznaczono w części wprowadzającej, artykuł ten miał zaprezentować wstępne wnioski płynące z porównania ekspresywizmów określających dziecko i osobę dorosłą. Mogą je zweryfikować późniejsze analizy, ponieważ ekspresywizmy dziecięce na badanym terenie są nadal gromadzone, a dotąd zebrano ich dwukrotnie mniej niż określeń dorosłych. Ekspresywizmy dziecięce wydają się interesującym i obiecującym materiałem leksykalnym, wartym bardziej szczegółowej analizy. W powyższym artykule zasygnalizowano jedynie niektóre aspekty zagadnienia.

Obie grupy ekspresywizmów przekazują przede wszystkim wartościowanie negatywne, przy czym w ekspresywizmach dziecięcych pojawia się więcej określeń wartościujących pozytywnie cechy wyglądu. Nazwania dzieci wyjątkowo często mają postać zdrobnień. Duża część nazw ekspresywnych określających dzieci jest stosowana również dla scharakteryzowania osób dorosłych, co wskazuje, iż niektóre właściwości są pożądane lub – częściej – niepożądane u ludzi niezależnie od wieku. Wartościujące nazwania dzieci osadzają je przede wszystkim w rodzinie, wskazując na ich stosunek do rodziców i rodzeństwa. Nie sytuują dziecka względem

innych członków wspólnoty wiejskiej (w wypadku ekspresywizmów stosowanych do opisanego kobiet i mężczyzn aspekt społeczny jest wyraźnie zaznaczony z podkreśleniem podziału na *swoich* i *obcych*).

Literatura

- Bielińska-Gardziel I., 2006, *Dziecko*, [w:] *Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 187–194.
- Czesak A., 2004, *Ekspresywizmy osobowe w gwarach Małopolski Górzystej (od Żywiecczyny po Pieniny) na tle kultury ludowej* [praca doktorska obroniona na Wydziale Polonistyki UJ], <http://thesis.research.uj.edu.pl/dokt/plik.php?plik=e7e120620948103f2207078e1322bbe2>.
- Kania S., 1976, „Kobieta lekkich obyczajów” w języku polskim, „Studia i Materiały WSP w Zielonej Górze”, nr II, s. 53–64.
- Kąś J., 1994, *Kulturowy stereotyp mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim (na materiale gwar orawskich)*, [w:] *Język a Kultura*, pod red. J. Anusiewicza i K. Handke, t. 9: *Płeć w języku i kulturze*, Wrocław 1994, s. 119–130.
- Kąś J., 2002, *Wizerunek mężczyzny i kobiety w tradycyjnej społeczności wiejskiej (na materiale gwar orawskich)*, [w:] *Rozmaitości językowe ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu*, pod red. M. Skarżyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków, s. 101–109.
- Kosiński W., 1914, *Słownik okolicy Czchowa*, Kraków.
- Kobylińska J., 2003, *Żeńskie nazwy pejoratywne w gwarze gorceńskiej*, [w:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, pod red. U. Sokólskiej, P. Wróblewskiego, Białystok, s. 215–225.
- Kowalska A., 1993, *Z badań nad mazowiecką leksyką ekspresywną (nazwy 'człowieka z wytrzeszczonymi oczami')*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego” 17–18, s. 129–133.
- Krawczyk-Tyrpa A., 2000, *Kobieta i kwiat*, [w:] *Język a Kultura*, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, pod red. A. Dąbrowskiej i I. Kamińskiej-Szmaj, Wrocław, s. 9–16.
- Piechnik A., 2009, *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, Kraków.
- Piechnik A., 2009a, *Ciało i duch ludzki w języku i kulturze wsi* [w druku w tomie pokonferencyjnym sympozjum *Ciało i duch w języku i kulturze* organizowanym w dniach 23–24 marca 2009 przez UMCS w Lublinie].
- Piechnik A., 2010, *Gwarowe ekspresywizmy osobowe określające człowieka mówiącego*, [w:] R. Przybylska, J. Kąś, K. Sikora (red.), *Symbolae Grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj*, Kraków.
- Szymczak M., 1968, *Polskie gwarowe nazwy panny mającej nieślubne dziecko*, [w:] *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*, Prace Komisji Językoznawstwa PAN 17, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 366–372.
- Szymczak M., 1970, *Nazwy najmłodszego dziecka w języku polskim*, „Prace Filologiczne” XX, s. 325–329.
- Wojtczuk K., 1996, *Wariantywne nazwy dziecka o ekspresji pozytywnej i/lub negatywnej w języku familijnym siedlczan*, „Prace Filologiczne” XLI, s. 111–124.

Диалектные экспрессивизмы касающиеся взрослых и определения детей. Введение в языковую картину детей

Резюме

Статья содержит короткое сравнение апеллятивных экспрессивных названий касающихся взрослых и детей. Анализу подвергается диалектная лексика Pogórze Ciężkowicko-Rożnowskiego (южная Малопольша, район расположен на юг от Тарнова и Нового Сонча). Предварительное сопоставление указывает, что часть лексики отмеченной эмоциональностью, независимо от возраста, является общей для всех носителей данной приметы. Некоторые аспекты описываемые в экспрессивизмах, касающиеся взрослых, не соответствуют лексике определяющей детей (напр. общественный и сексуальный аспекты), а часть семантических полей, которые возможно выделить в определениях детей, не выступает в лексике описывающей взрослых (напр. повиновение родителям, вежливость).